

ALVAJÁRÓK ÉS ÁLDOZATAIK

Számtalan megemlékezés, könyv, újságcikk foglalkozik 2014-ben az első világháború kitörésének századik évfordulójával. A bő termésből kiemelkedik két vaskos kötet: Christopher Clark ausztrál, a cambridge-i egyetemen kutató és oktató történész *The Sleepwalkers*¹, és német kollégája, Herfried Münkler, a berlini Humboldt Egyetem történészprofesszorának *Der Grosse Krieg*² című könyve. Míg Clark a háború vélhető okaival és előzményeivel foglalkozik, Münkler inkább annak alakulását, végkifejletét és következményeit tárgyalja. Érdemes elsősorban – nem csak az évforduló aktualitása miatt – Clark könyvével foglalkozni, aki „antantháttere” miatt nem tekinthető sem Németország, sem az Osztrák–Magyar Monarchia természetadta védelmezőjének.

Clarknak sikerült alaposan belekotornia a balkáni darázsfaszekbe. Különösen Szerbiát illetően, ahol még mindig – vagy újfent – ápolják a Gavriło Princip körüli hősi kultuszt. A belgrádi *Novosti* 2014. január 22-i online kiadása szerint június 28-án fogják a belgrádi Kalemegdán-erődben felavatni a neki állított emlékművet. A baloldali-liberális beállítottságáról ismert *Süddeutsche Zeitung* 2014. január 23-i online kiadásában (amely az előbbi hírt is idézi) a jelenlegi szerb politikai és kulturális elit reakcióját elemezve, a cikk alcímében félreérthetetlenül fogalmaz: „Történészek Belgrád 1914-es ártatlanságát bizonygatják, az elnök EU-összeesküvést szimatol. Egyúttal az osztrák (sic!) trónörökös gyilkosát népi hősként tisztelik (...)”³. A szerb állami levéltár igazgatója a cikk szerint egészen sa-

játos „történelempolitikai” felfogásról tett tanúságot: egy állítólagosan szenzációs levél (másolatának) közzétételénél, amelyet Oskar Potiorek bosznia-hercegovinai katonai kormányzó 1913. május 28-án Leon Bilinski közös pénzügyminiszterhez intézett Bécsbe, és amely állítólag Ausztria–Magyarország támadó háborús terveit bizonyítja, pont azt a bekezdést hagyta ki, amelyben Potiorek a háborús veszély ellen kereskedelmi és katonai (!) egyezmény megkötését javasolja Szerbiával.

Clark fogadtatása különösen Németországban érdekes. A német közvélemény – teljes joggal – a náci Németországot tartja felelősnek a második világháború kiobbantásáért, az 1960-as évek óta pedig az első világháborúért is. Ennek háttere Fritz Fischer 1961-ben megjelent, *Griff nach der Weltmacht*⁴ című, a köztudatra erőteljesen ható könyvében keresendő, amely – kissé polemikusan fogalmazva – retrospektív módon a totális náci agresszió gyengébben sikerült ujgyakorlataként tüntette fel a császári Németország szerepét az első háború előtt és alatt.

A mai német közvéleménynek kétségkívül szimpatikus vonása, hogy őszintén szembenéz a saját nemzeti múlt minden szörnyűségével, és nem akar kibújni a bestiális népiertás és a háború felelőssége alól. Ugyanakkor furcsa és kissé mazochista módon hajlamos arra, hogy még ott is bűnösséget vállaljon, ahol ez nagy valószínűséggel nem áll fenn. Clark könyvéből inkább az a tanulság, hogy az első világháború előtti években a német vezetés sokkal inkább cikcakk-politikát folytatott, semmint hogy agresszív lett volna. Ha egyáltalán veszélyesnek minősíthető, annak oka inkább a kiszámíthatatlansága volt. Mindebben szerepet játszhatott II. Vilmos gyakran harsány retorikája (mint például a marokkói válságok idején), amely feltűnő kontrasztban volt kormánya inkább defenzív fellépésével és saját ijedt visszakozásával,

ha valóban komolyra fordult a helyzet. Clark szemléletesen tárja fel, hogy a sokszereplős és tisztázatlan döntési folyamatokkal azoknak résztvevői nehezen boldogultak, ami az 1914-es júliusi válságban végzetesnek bizonyult. Oroszországban és Németországban például nem volt egyértelműen tisztázva az uralkodó szerepe – elsősorban az, hogy milyen mértékben volt joga beleszólni a napi politikába. Bülow kancellár ilyen esetekben lemondással fenyegetőzve ismételen visszavonulásra bírta császárárt, de a kérdést soha nem tisztázták véglegesen. Franciaországban a külügyminisztérium tisztviselői gárdája nagymértékben saját maga határozta meg az operatív külpolitika vonalát, füttyülve a gyakran változó és az apparátussal megbirkózni képtelen miniszterekre. Valamennyi nagyhatalom kormánya pedig „sugalmazott” sajtókampányokkal kísérelte meg befolyásolni mind a hazai, mind a külföldi közvéleményt, partnereit állandó bizonytalanságban hagyva arról, hogy félhivatalos, vagy a szerkesztőség saját kútfejéből eredő állásfoglalásról van-e szó. És mindeddig nem is említettük a parlamentek, a pártok, a lobbik és nem utolsósorban a katonai vezérkarok szerepét.

Magyar szemszögből nézve érdekes Clark ítélete a Monarchiáról általában, és Magyarországról. Utóbbi nem mindig hízelgő a magyar félre nézve. Például a vámunió kérdésénél, amelynek tízévenkénti megújításánál Clark szerint „a magyarok egyre pimaszabb követelésekkel léptek fel”, míg a német-osztrákok szerint Clark olvasatában „a magyarok a fejlettebb osztrákok költségén éltek és a folyó állami kiadások nagyobb részét kellett volna viselniük” (nyilván a „kvótára” céloz kellő fogalmi pontosság nélkül). Szemléletes hasonlattal a Monarchiát „kettős sárgájú tojásként” jellemzi. Mindkét fél alapvető problémájaként a szláv nemzetiségek kérdését jelöli meg: „A birodalom két felében ezen kihívásokat egészen elté-

rő módon kezelték. A magyarok gyakorlatilag úgy tettek, mintha nemzetiségi probléma nem is létezett volna. (...) Ciszlajtániában viszont több egymást követő kormány a rendszer hibaigazításával bajlódott a nemzetiségi követelések kielégítésére.”⁵ Clark méltatja az osztrák fél nemzetiségi deeszkalációs erőfeszítéseit, mint pl. a „galíciai kiegyezést”, sőt előző, magyar szemszögből kissé goromba ítéletével szemben így nyilatkozik: „még a magyar kormány is 1914 elején, amikor a nemzetközi klíma romlani kezdett, álláspontja változásának jeleit mutatta. A horvát-szlavónországi délszlávoknak megígérték a rendkívüli kormányjogosítványok megszüntetését és garantálták a sajtószabadságot, míg Erdélyt az a hír érte el, hogy a budapesti kormánynak szándékában áll a regionális román többség sok követelésének elfogadása. Szergej Szaszonov orosz külügyminiszterre olyan nagy benyomást gyakorolt az a gondolat, hogy ezek az intézkedések megszilárdíthatják a Habsburg-uralmat a román nyelvű területeken, hogy II. Miklós cárnak 1914. januárban azt javasolta, ígérjenek hasonló engedményeket a több millió lengyelnek Oroszország nyugati részén.”⁶ Összességében Clark arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a Monarchia belső kohéziós erői mégis nagyobbak voltak, mint a centrifugális erők, és Jászi Oszkár egy időskori megnyilatkozását idézve utal arra, milyen mértékben szavatolta a Monarchia mindkét fele a jogbiztonságot, az egyéni és politikai szabadságjogokat, amelyekből gazdaságilag is komoly előnyök származtak. A nemzetiségi kérdés egyáltalán nem látja megoldhatatlannak és a Monarchiát eleve halálra ítéltnek, sőt – szemlátomást vállalva az ahistorikus spekuláció kockázatát, illetve ennek vádját – így nyilatkozik: „Ezek a konkrét követelésekre reagáló, esetről esetre véghezvitt javítások azt sejtetik, hogy a rendszer előbb-utóbb a nemzetiségi jogok garanciáinak átfogó szövevényét termelte volna ki.”⁷ Pszichológiailag

érdekes Clark utalása arra, hogy néhány kortárs, mint pl. Henry Wickham Steed újságíró 1913-ban még természetesnek vette a Monarchia további fennállását, míg 1954-ben saját magát meghazudtolva azt állította, hogy már akkor bukásra ítéltnek látta – az eset jellemző arra, hogy mindnyájan többé-kevésbé hajlamosak vagyunk retrospektív torz ítéletekre.

Ferenc Ferdinándról Clark differenciált jellemzést ad. Ellentmondásos egyénisége egyik oldalán a nyilvánosság felé forduló, gorombáskodó, és az erős embert megjátszó figurát, másrészt a valóban boldog szerelmi házasságban élő szeretetteljes férjet és családapát mutatja be. Természetesen hosszan lehetne arról spekulálni, hogy milyen fordulatot vett volna a Monarchia történelme, ha a Magyarországon rendkívül népszerűtlen Ferenc Ferdinánd a trónra kerülve megkísérelte volna a gyakorlati politikában is megvalósítani trialisztikus elképzeléseit. Azt gondolom, hogy ebbe a magyar elitek kőkemény ellenállása miatt betörött volna a bicskája – de az is lehetséges, hogy a nemzetiségi jogok biztosítását illetően megvalósulhatott volna Clark feltételezése. Ezt már soha nem fogjuk megtudni.

Ha elfogadjuk Clark elemzését, akkor semmiképpen sem lehet Ferenc Ferdinándot háborúpárti fellépéssel vádolni. Agresszív egyedül a hosszú időn át rendezetlen magánéletével küszködő fontos szereplő, Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnök volt, aki nagyszájúságával szemlátomást a többi döntéshozó idegeire ment, éppen ezért hosszabb ideig kegyvesztett is volt. (Apró történelmi arabeszk: Grazban éppen hosszas vita folyik arról, hogy indokolt-e a város egyik legnagyobb forgalmú főútvonalát továbbra is róla elnevezni. Azt hiszem, hogy kivételesen nem a „political correctness” ármányáról van szó – bár egy adag lehet benne, mert a szélsőbaloldal eleve gyanúsnak tart minden első világháborús katonát, aki a Monarchiáért vagy Németországért harcolt –, felelőtlen

viselkedésével és későbbi háborús sikertelenségével valóban nem érdemel utcát.)

Clarknak nincs kétsége afelől, hogy az oroszok támogatását élvező Szerbia állandó provokációira előbb-utóbb a Monarchiának megfelelő választ kellett adnia. Értékelése szerint a szerb külpolitikát nagymértékben – néha még saját kormánya utasításain is túltéve – az 1914-ben, éppen a válság kirobbanása idején elhunyt Hartwig báró, belgrádi orosz követ határozta meg és terelte agresszív pánszláv irányba. Clark részletesen foglalkozik a Princip és társai mögött álló körökkel, elsősorban az „Ápisz” vezette „Egyesülés vagy halál” nevű szervezettel, amely átszötte a szerb államot, és amelynek feje már az 1903-as királygyilkosságnál példátlan brutálitásról tett tanúságot. Nem lehet tételesen bizonyítani, hogy a Nikola Pašić vezetése alatti szerb kormánynak tudomása lett volna a készülődő merénylet részleteiről, de Clark szerint több jel arra mutat, hogy sejtették. Az utranacionalista-nagyszerb ideológiában pedig mindenképpen osztoztak, legfeljebb az eszközök kiválasztásában voltak nézeteltéréseik.

A történetírás angolszász hagyományainak nagy előnye, hogy komoly kutatók érdekesítően írnak, néha csaknem a krimik feszültségét elérve. Így van Clark is a júliusi válsággal. A magamfajta, a központi hatalmakkal szimpatizáló olvasó (nem lévén profi történész, megengedek magamnak ennyi elfogultságot) szinte drukkol a Monarchia oldalán szereplőknek, hogy sikerüljön jobb belátásra bírni Szerbiát. Hogy ez nem sikerült, az többek között Poincaré 1914. júliusi hivatalos pétervári látogatásának „köszönhető”, ahol szemmel láthatólag nemcsak támogatta az orosz álláspontot, hanem szinte még uszította is az oroszokat, Szapáry Frigyes gróf osztrák-magyar nagykövetre nagyon is indiplomatikus stílusban, fenyegető módon, a nyilvánosság előtt rámondulva.

Nem osztja Clark az osztrák–magyar ultimátum és az arra adott szerb válasz hagyományosnak mondható, a győztes hatalmak által sugallott értékelését sem. Clark idézi Musulin báró, osztrák–magyar külügyminisztériumi tisztviselő (az ultimátum első fogalmazványának szerzője) kelletlen, de professzionális elismerését, aki szerint a válasz „a diplomáciai jártasság legragyogóbb példája”,⁸ amit valaha is látott. A továbbiakban Clark szerint a válasz a részbeni, illetve feltételes egyetértés, mellébeszélés és visszautasítás keveréke. Jellemző módon a szerb kormány csöndben gondoskodott arról, hogy az ultimátumban név szerint szereplő egyik gyanúsított, Milan Ciganović eltűnjön Belgrádból szem elől, miközben válaszjegyzékében azt hazudta, hogy nem tud a gyanúsított nyomára akadni. A fő probléma azonban Clark szerint az volt, hogy 1914-ben még nem léteztek olyan nemzetközi szervezetek és konfliktusmegoldásra alkalmas eljárási mechanizmusok, amelyekre az osztrák–magyar fél rábízhatta volna a válságkezelést. A vegyes vizsgálóbizottságot és osztrák–magyar tisztviselők részvételét a szerb fél részéről a gyanúsítottak elleni hatósági eljárásokban a Monarchia a Szerbia kétszínű taktikájáról szerzett rossz tapasztalatok alapján erkölcsileg és politikailag teljes joggal követelhetete, ugyanakkor ezzel csaknem automatikusan csapdába esett. A szerb kormány természetesen azonnal hivatkozott arra, hogy Szerbia szuverenitásának korlátozását nem fogadhatja el. Ugyanakkor esze ágában sem volt ujjat húzni a „hivatalos” állam felszíne alatt rejtőző, hasonló állapotokat tükröző, mai török kifejezéssel élve „mély állam” maffiajellegű, pánszláv-nacionalista struktúrájával, amelyre egy valóban hatékony vizsgálat során fény derülhetett volna. Szerbia tehát a nagyhatalmi agresszió áldozatának szerepében tetszeleghetett a nemzetközi közvélemény előtt.

Hogyan vált a helyi konfliktus világháborúvá? A Monarchia tudatosan várt az ultimátum átadásával,

MICHELANGELO MERISI, MÁSKÉNT CARAVAGGIO:
SALOME KERESZTELŐ SZENT JÁNOS FEJÉVEL, 1607
Olaj, vászon, Madrid, Patrimonio Nacional, Palacio Real

amíg Poincaré el nem hagyta Szentpétervárt. Az orosz kormány július 25-én a hadiállapot előkészítését rendelte el (nem azonos a mozgósítással, de már eszkalációs lépés), amit a még ingadozó brit kormánnyal szemben megkísérelt elkendőzni. Sir Edward Grey, aki szinte feltétlen orosz- és franciabarát vonalvezetésével többször is kivívta kabinet-tagtársainak ellenkezését, nem tudott, vagy (ami rosszabb) nem is akart tudni az orosz intézkedésekről. Ami a júliusi válságban szinte legfeltűnőbb: az állítólagosan agresszív Németország jóformán elbújt, sőt a döntéshozók nagy része, belérvé Vilmos császárt, nyaralni ment, illetve folytatta nyaralását. Bethmann Hollweg kancellár július 21-én utasította a párizsi, londo-

ni és szentpétervári német nagykövetet, hogy a konfliktus lokalizálására kell törekedni. Vilmos császár a hadüzenet napjának reggelén, július 28-án a szerb válaszigjegyzéket még nagy osztrák–magyar diplomáciai sikerként könyvelte el, és úgy kommentálta, hogy az esetleges háborús konfliktus oka fogyottá vált. Ezután a német vezetés napokig idegesen ide-oda kapkodott az Oroszországgal szembeni mérséklet – belértve a Monarchia mérsékletre intése – és az offenzívabb opciók között. Csak miután a német vezetés július 31-én értesült az orosz általános mozgósításról, lépett egyvel feljebb az eskaláció létráján, és rendelte el a háborús veszélyállapotot. Miután az orosz kormány megtagadta saját mozgósító parancsának visszavonását, a Német Birodalom 1914. augusztus 1-jén hadat üzent Oroszországnak.

A nagyhatalmak egy része közti háború tehát kitört, ugyanakkor azzal a furcsasággal szembesülünk, hogy Németországnak gyakorlatilag nem volt használható stratégiai koncepciója az oroszokkal szemben. Helyette reflexszerűen a Schlieffen-terv életbeléptetése folyt a formálisan még nem hadviselő Franciaország ellen. Bonyolította a helyzetet, hogy Grey augusztus 1-jén először a brit semlegesség lehetőségét pendítette meg, majd Belgium semlegességének esetleges német megsértését de facto háborús oknak minősítette. Ezzel szemben viszont Lichnowsky német nagykövet kérdésére, hogy a belga semlegesség német garanciája távoltartaná-e Nagy-Britanniát a háborútól, nemleges választ adott. Miközben a diplomáciai kötélhúzás folyt, Moltke vezérkari főnök (a königgrätzi és sedani győztes unokaöccse és gyenge másolata) ideg-összeroppanással küszködött. Erre Grey taktikázása bőséges alapot szolgáltatott, mivel augusztus 1-jén közölnie kellett Cambon londoni francia nagykövettel, hogy a kabinet aznap egyelőre a beavatkozás elleni határozatot hozott, miközben már július 29-én el-

rendelte a flotta mozgósítását. Végül augusztus 2-án a kabinet arra az esetre, hogy Németország megsértené a belga semlegességet, az intervenció mellett foglalt állást. Valóban: Németország még aznap megtette azt az antant országok közvéleménye szemében erkölcsileg katasztrofálisnak bizonyult, máig is elképesztő szívességet, hogy dilettánsan szerkesztett ultimátumban szólította fel Belgiumot a német csapatok átvonulásának engedélyezésére. Noha az ultimátum teljes területi integritási, kártérítési és a konfliktus befejezése utáni kivonulási garanciát tartalmazott, visszautasítás esetére közölte, hogy a németek ellenségként fogják kezelni Belgiumot. Ezzel Belgiumot gyakorlatilag az antant oldalára kényszerítették, holott Clark szerint a brit kormányban még a „héják” is azzal számoltak, hogy a németek egyszerűen átvonulnak, és utólagos bocsánatkérés mellett kártérítést fizetnek. Ezt pedig a brit kormány nem tekintette volna a „casus belli”-nek, amíg nem érintette volna a brit oldalnak stratégiaiul fontos, de német szempontból elhanyagolható Schelde-torkolatot Antwerppennel. Augusztus 3-án Grey a parlamentben nagy sikerű beszédben ismertette álláspontját – Belgium mellett a francia partok védelmére vállalt erkölcsi kötelezettségre hivatkozva –, majd augusztus 4-én Nagy-Britannia hadat üzent Németországnak. A folyamatok mélyén Clark szerint az a brit megfontolás állt, hogy féken kellett tartani mind az Empire szempontjából különösen Ázsiában potenciálisan veszélyes Oroszországot, mind az Európában veszélyessé válható Németországot, vagyis a brit politikának „globális” és „kontinentális” kihívással kellett számolnia. Clark konklúziója: „1914-ben a brit döntéshozók nem kényszerültek a kontinentális és az imperiális opció közötti választásra. Akár Oroszországot vagy Németországot tekintették fő veszélynek, az eredmény ugyanaz volt, mert a brit beavatkozás az antant oldalán eszközt kínált *mind* Orosz-

ország kibékítésére és fékentartására, *mind* Németország rendreutasítására és korlátozására.”⁹

Konklúziójában Clark említi, hogy könyvének utolsó részét 2011–2012-ben, az euróövezet válságának tetőpontján írta, párhuzamot vonva az akkori és az 1914-es válság közt. Az egymást gerjesztő hibás döntések alapján a („szerencsére” csupán pénzügyi) katasztrófa lehetősége szerinte korunkban is fennállt. Clark szerint a strukturális különbség a két helyzet közt többek között már maga az európai intézmények pusztja léte, amelyek válságkezelési keretet kínáltak, fékezve az 1914-hez hasonlóan fennállott általános bizalmatlanság hatásait. Le lehet vonni azt a tanulságot is, hogy a történelem – ellentétben a marxista felfogással – nyitott, nem determinált folyamat: más faktorok szereplése esetén másképpen is alakulhatott volna. Clark megemlíti például, hogy az 1914. januári orosz miniszterelnök-csere egész más és nagyobb orosz külpolitikai önmegtartóztatással járó személyi felálláshoz is vezethetett volna. A döntéshozók Clark szerint egy olyan politikai kultúrában mozogtak, amelyet nagymértékben félelmeik, részben tévhitek határoztak meg. Így váltak „alvajárókká”. Ami a katasztrófába űző döntéshozói képzeteket és kényszerképzeteket illeti a Monarchiára vetítve, érdemes még egyszer idézni Clarkot: „A feltehetően legfontosabb narratíva az Ausztria–Magyarország történelmileg szükségszerű hanyatlásáról szóló legenda volt. Miután ez a legenda kiszorította Ausztriának mint a közép- és kelet-európai stabilitás szavatolójának régebbi képét, Bécs ellenfeleinek még az utolsó gátlásait is eltörölte, és aláásta azt az elképzelést, hogy Ausztria–Magyarországnak is, mint minden más nagyhatalomnak, érdekei voltak, melyeket teljes joggal erélyesen védett.”¹⁰ Azt hiszem, ehhez nincs mit hozzáfűzni.

Münkler könyvében a német szerep érdekes értelmezésével találkozunk. Szerinte a Schlieffen-terv sikeres kivitelezéséhez legalább még két hadtestre lett volna szükség. A hadseregben továbbra is domináló, elsősorban nemesi származású és ezért szerepét mintegy természetadta privilégiumnak tekintő tisztikar azonban (Münkler szerint) erre egyáltalán nem helyezett súlyt, sőt: kifejezetten tartott attól, hogy a tisztikarban megerősödik a polgári elem, az altiszti karban pedig (horribile dictu!) a szociáldemokraták szerepe. Ismerve az utóbbiakat, akik egyre inkább „őfelsége szociáldemokratáinak” tekintették magukat, Németország alighanem súlyos katonai-stratégiai, és ugyanakkor társadalompolitikai hibát is elkövetett. Világosan leszámol Münkler azzal a nézettel, mely szerint Németország az első világháború fő okozója – szerinte itt is a kifejezetten mai német perspektíva, pontosabban: retrospektíva érvényesül. Münkler szemében Bethmann Hollweg kancellár a történet – mondhatni – tragikus hőse, aki mindenképpen szeretne volna elkerülni a szembekerülést Nagy-Britanniával, ugyanakkor fájdalmasan volt kénytelen tudomásul venni, hogy Grey a brit–oroszlottatárgyalások ügyében gyakorlatilag szemrebbenés nélkül hazudott neki. Ez is a Clark által említett általános bizalmatlansági légkör egyik jellemző tünete volt.

A nagy háborút, és a háborút követő válságot, a Monarchia és annak középosztálya addigi világának összeomlását sokáig a baloldal nagy része és a „political correctness” úgy adta elő, mintha mindez a központi hatalmak bűne és baja volna csupán. Ma már felelősen állíthatjuk: világos, hogy az antant a szerb provokáció kiváltotta konfliktusban ki akarta ütni a Monarchiát a nagyhatalmak sorából, és ennek legcélszerűbb módja a Monarchia teljes felszámolása volt. Ezzel szemben világos, hogy az összes érintett hatalmak valóban mint az

alvajárók botorkáltak a világméretű konfliktusban, ahelyett, hogy tudomásul vették volna a Szerbia elleni, erkölcsileg igazolható és politikailag szükséges katonai akciót. A háború végén a wilsoni elvek alapján az antant szerint minden népet megilletett az önrendelkezési jog – sajátos módon csak a magyarokat és a német-osztrákokat nem. Netán csoda, hogy ennek következményei voltak? De ez már egy másik, talán még szomorúbb történet.

BRENNER JÁNOS

Jegyzetek

¹ Christopher Clark: *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. Allen Lane, 2012, London (A szerző továbbiakban a német kiadás alapján idéz: *Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog*. Deutsche Verlags-Anstalt, 2013, München, idézetek ford. B. J.)

² Herfried Münkler: *Der Große Krieg*. Rowohlt, 2013, Berlin.

³ <http://www.sueddeutsche.de/politik/jahre-erster-weltkrieg-geschichtsbuch-treibt-serbiens-elite-um-1.1869422> (2014. II. 26-i állapot, idézet ford. B. J.)

⁴ Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Droste, 2000, Düsseldorf (első kiadás 1961)

⁵ Clark, 2013, 101., 102.

⁶ Clark, 2013, 107.

⁷ Clark, 2013, 107.

⁸ Clark, 2013, 595.

⁹ Clark, 2013, 699.

¹⁰ Clark, 2013, 713.